

USTAŠKA VLAST I TEROR NA KOZARI
1941—1942 GODINE

U situaciji u kojoj su se našli narodi Jugoslavije 1941. g. — posle izdaje režima i predaje zemlje okupatoru — jedina snaga organizaciono i politički spremna da organizuje borbu naroda protiv neprijatelja bila je Komunistička partija Jugoslavije. Istovremeno, širina te borbe i jasna politička perspektiva, onemogućili su ostvarenje planova okupatora i ustaša o potpunom fizičkom uništenju pre svega srpskog življa, Jevreja, a zatim i svih demokratskih i rodoljubivih snaga. Jer, u osnovi ustaške ideologije i politike stajao je genocid-istrebljenje svih koji nisu katolici. I već krajem prošlog veka to geslo se ugrađuje kao moto ustaškog pokreta da sve što nije katoličko, nije ni hrvatsko i mora, ili da se asimilira, ili da se uništi. Otud i žestoka borba frankovaca protiv klasnog sindikalnog pokreta — velike opasnosti za širenje ideja »predziđa« i separatističkih orijentacija unutar Hrvatske. Govoreći o razvoju klasnog radničkog pokreta u Hrvatskoj *devedesetih godina prošlog veka*, drug Tito je na V kongresu KPJ, između ostalog rekao: »Pod parolom da su socijaldemokrati bezbožnici i anacionalni elementi, buržoazija je uspjela da odvoji jedan dio radnika od klasnog radničkog pokreta i stvorila je organizaciju nacionalističkog karaktera pod nazivom »Hrvatska radnička stranka«, koja je bila pod ideološkim uticajem frankovaca...« (podvukao I.C.).

Postoji dosta dokumenata o čvrstim vezama Vatikana i Austro-Ugarske Monarhije pre I sv. rata i o saradnji klera sa frankovcima. U izdanju štamparskog zavoda »Ognjen Priča« u Zagrebu objavljeni su npr. 1952. takvi materijali. Ono što je Vatikan bio namenio Austro-Ugarskoj Monarhiji, kao reakcionarnoj tvorevini, njenim padom, pripalo je frankovcima. Vatikan se angažuje oko osnivanja nacionalističko-separatističkog pokreta. Naročito su aktivni predstavnici buržoazije i svećenici. Frankovci u zemlji razvijaju ilegalnu akciju čije je osnovno obeležje terorizam. Njih u to vreme nema mnogo, ali su glasni i izrazito šovinistički nastrojeni. Do kakvog apsurdna se u tome išlo potvrđuje i ovaj tekst iz lista »Starčević« od novembra 1928. godine:

»... Neka se nitko ne vara: hrvatstvo i srpstvo zastupaju razna načela, dvije razne uljudbe, dvije razne težnje, prije češ vatru sa vodom pomiriti, nego li hrvatstvo sa srpstvom. Ta se dva pojma isključuju...«

Program zasnovan na mržnji prema Srbima i verskoj netrpeljivosti provodi se iz godine u godinu. Od 1937. posebno, Pavelić u Italiji, uz svestranu podršku fašista Italije i Nemačke »stvara osnove za buduću naselbu i raselbu, izrađuje mnoge zemljovidne karte...« (Bzik u istom članku), odnosno sprema se sa ustaškom emigrantskom organizacijom za realizaciju planiranog genocida. Zato, razume se, traže i očekuju pomoć fašističke Nemačke i Italije. O tom pomenuti Bzik u istom članku i kaže: »... Ako tu borbu budemo poveljeli onako, kako se ona povesti mora, možemo biti sigurni da nam ni pomoć iz vana neće manjkati...« (podvukao I. C.), a »Katolički list« u

1) Ustaša Mijo Bzik u članku »Ustaška borba« piše: »... Poglavnika I ustaše nije smetalo što ih je u stanovitim časovima bilo malo. Ništa zato što su ih, po nagovoru pokvarenih političara proganjali i psovali često puta i sami Hrvati« (Zagreb, 1942. Narodna biblioteka Srbija — Beograd, dalje NBS).

broju 5. 1940. g. piše da nacionalsocijalizam zaštićuje katoličku crkvu i citirajući »Majn Kampf« kaže »da u redovima nacionalsocijalista može sjediti, također, uvjereni katolik pokraj uvjerenog protestanta, a da ne dođu u sukob sa svojim vjerskim naziranjima...«²

Broj ustaša emigranata, izgleda, nije sporan. Njih je sa Pavelićem bilo oko 300. Ovaj podatak iznosi i nemački ambasador u Rimu u svojoj depeši Ribentropu 11. 4. 1941. godine, navodeći da je 300 ustaša krenulo sa Pavelićem iz Firence u Hrvatsku.³ Broj ustaša u zemlji, neposredno pred napad fašističkih sila, nije poznat. Sigurno je, međutim, da to nije bila ni brojno, ni politički jaka snaga.⁴ I ustaše su bili svesni svoje beznačajne političke snage i uticaja na narod. Zato, bez direktne podrške nemačko-talijanskih fašista i okupacije naše zemlje, oni se ne bi ni mogli pojaviti u našim krajevima i napraviti onakve masovne i monstruozne zločine koje su napravili. Pod zaštitom nemačkih i talijanskih bajoneta Pavelić dolazi u Zagreb na ponovljeni poziv Ribentropovog izaslanika Vezemajera, a pod stražom Neraa-ka Kvaternik čita proglas o »osnutku NDH«.

Zahvaljujući, dakle, fašističkim okupatorima i pod njihovom kontrolom, ustaše su relativno brzo uspjeli da organizuju vlast. Između ostalog, i zato što su imali za saveznika katoličku crkvu sa svojom dugom tradicijom i uticajem,⁵ kao i svestranu podršku rukovodećih faktora HSS-a i Mačeka lično.

Oružane snage NDH organizuju se mobilizacijom građana Hrvatske, ali uz domobrane tu su i ustaške jedinice tzv. vojnice, kao glavne snage i neposredni izvršioци zločina u duhu utvrđenog programa i jasno definisane politike okupatora i ustaških vrhova.

Čitav administrativni aparat NDH bio je pod kontrolom ustaških organizacija i samog poglavnika.⁶ I bez obzira na to što je izvestan broj činovnika bio protiv ustaša, što je među njima bilo antifašista i iskrenih saradnika NOP-a, ostaje činjenica da je taj aparat kao takav služio ustašama u borbi protiv vlastitog naroda, a preko njih okupatoru. Ista je stvar i sa tzv. redovnom vojskom NDH — domobranstvom i nekim drugim oružanim formacijama. Od prvog dana NDH Srbi, Jevreji i Romi stavljeni su van zakona. Oni su proglašeni neprijateljima NDH. U granicama NDH bilo je oko 5 miliona Hrvata, oko 1.900.000 Srba i oko 750.000 Muslimana.⁷ Znači, oko 1/3 stanovnika NDH stavljeno je van zakona. Kao i u drugim krajevima NDH, tako su i srpskom narodu Kozare fašistički okupator i ustaše najavili fizičko istrebljenje.

Stvaranje ustaške vlasti na Kozari i prvi zločini ustaša

Dok se Viktor Gutić, ustaški stožernik za bivšu Vrbasku banovinu, nalazio u Bihaću (bio je sudija u novoformiranoj Unskoj diviziji), u Banjoj Luci su preduzimali mere oko preuzimanja vlasti njegov brat Blaž Gutić i Vilko Butorac. Pri povlačenju jugoslovenske vojske, general Nedeljković, koman-

413

2) Institut za radnički pokret Zagreb 1952. (dalje IRP Zgb).

3) Vojnoistorijski glasnik 1968. (dalje VIG).

4) Prema izveštaju njemačkog predstavnika u Zagrebu Vezemajera, Kvaternik mu je govorio o malobrojnosti »tuzemnih ustaša, koji su tako malobrojni da su prestali izvršiti otepljenje — osim ako ne dobiju podršku njemačkih trupa...«.

5) Sutradan po proglašenju NDH (11. 4. 1941.) preko radio Zagreba pročitano je saopštenje da se »narod izvan Zagreba obraća na svoje župske urede gde će od svojih sveštenika dobiti uputstva za daljnji rad...«, a nadbiskup Stepinac je odmah po dolasku Ante Pavelića uputio poslanicu sveštenstvu u kojoj poziva da se »odazove spremno ovom pozivu na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja NDH...«. (Vatikan i NDH — IRP — Zagreb).

6) »Zakonska odredba« o ovoj kontroli od strane ustaških organizacija od 23. 4. 1941. i »Zakonskih odredbi o uskladi rada ustaških organizacija sa državnim vlastima« — Hrvatski narod — NBS. Zanimljivo je da je do kraja 1943. objavljeno 54 knjige službenih zbornika raznih »zakonskih odredbi«, naredbi i si.

7) Iz »Priloga za proučavanje historije NDH« — IRP — 1963. g.

dant armije iz Zagreba, sa banjalučkim divizijskim generalom Đukićem, dali su Blažu Gutiću, prije bega iz Banje Luke, odobrenje da preuzme vlast. Dok su generali bežali, Blaž Gutić i Vilko Butorac saopštavaju u policiji nalog dvojice generala. Odmah im se stavljaju na raspoloženje: Nikola Bogojevski, šef antikomunističkog odseka u Upravi policije i dvojica oficira, Stjepan Sivoš i Josip Vicić.⁸⁾

Tri dana kasnije, pre bekstva, ban Stojanović imenuje za vršioca dužnosti bana dr Peru Kostića. Ovaj daje svoj predlog ustašama o formiranju vlasti. Po predlogu ovoga, predstavnici Srba, Hrvata i Muslimana trebalo je da se osnuje neko novo »Narodno vijeće« u kojem bi bila desetorica Srba-ljotičevaca, desetorica Hrvata — razume se, predstavnika ustaškog pokreta i deset Muslimana. Međutim, do toga nije došlo. Ti su se »predstavnici« spoznavali na drugi način. U ime Srba, bansku upravu preuzeo je dr Mihajlo _____: _____ Gutić i opštinsku upravu Hakija Bešlagić. Na čelo hipotekarne, odlišne narodne banke, došli su Halidbeg Džinić i Božidar Jović. Kotarski predstojnik postao je dr Fehim Osmanefendić.⁹⁾

Bila je ovo privremena garnitura, jer i takva ustašama nije odgovarala, ali ona je uz pomoć križara, većeg dela klera i zakletih ustaša, dočekala i pozdravila nemačke trupe 15. 4. 1941.

Odmah se pristupilo i stvaranju ustaškog redarstva, a mesec dana kasnije prvi spisak agenata izgledao je ovako: Bebek Marko, Barišić Dragutin, Bogojevski Nikola, Mutak Dragutin, Makar Viktor, Cigale Zora, Babac Anton, Delać Hermina, Hadžialagić Nijaz, Turkalj Josip i Blažun Aninka.¹⁰⁾

Gutić je u Banju Luku stigao 17. 4. 1941. (preko B. Krupe i B. Novog gde je »uspust organizirao vlast«) i požurio komandantu 183. njem. divizije, čije su jedinice prve ušle u Banju Luku. Poželeo mu je dobrodošlicu i obećao red, mir i rad. Na pitanje sudije, prilikom saslušanja u B. Luci februara 1947. kako je organizovao vlast, Gutić izjavljuje:

»... Pozvao sam činovnike da i dalje vrše svoju dužnost i saopćio im da će već sutra položiti zakletvu NDH i Poglavniku«.

Tako je i bilo. Već sutra svojim saradnicima daje prva uputstva: da »mjere moraju biti konkretne, neumoljive i drugo, potrebno je svim sredstvima potencirati što veću netrpeljivost između Hrvata i Muslimana i Srba, da bismo na taj način stvorili što pogodnije uvjete za širenje i učvršćenje ustaške vlasti...«

Ovo su bila prva uputstva, a ubrzo su sledile i prve mere.¹¹⁾

U Prijedoru, odmah po okupaciji, dužnost »povjerenika kotarske oblasti tj. kotarskog predstojnika« obavlja dr Kolovrat, zet *advokata Pintera*. Za ustaškog logornika određuje se Josip Kardum, a za tabornika Miro Slišković. Posle kratkog vremena za kotarskog predstojnika dolazi dr Branimir Lukatela, rođen 1898. g. u Goraždu, a istim vozom stiže u Prijedor i ustaški odred

8) Predlažući Bogojevskog Nikolu za unapređenje u čin natporučnika Ozren Kvaternik, nadzornik ustaškog redarstva piše 19. 12. 1941: »... Za vrijeme prevrata nakon bijega bivšeg ravnatelja dr Brankovića, Bogojevski je pozvao Blaža Gutića, predstavnika ustaškog pokreta, podijelio puške i naredio da se istaknu bijele zastave i preda grad. Pored toga u zajednici sa Blažom Gutićem uspostavio je prijelik sud za pljačkaše, spasio je dva gradska mosta razoružavši odred vojnika koji je bio određen da baci mostove u zrak. Osim toga, bio je uvijek odlučan i istaknuti borac protiv komunizma...«, a za onu dvojicu oficira u jednom drugom dokumentu uz slično obrazloženje govori se o »zapostavljanju u napredovanju« u staroj Jugoslaviji jer su bili Hrvati — »Vjesnik« 1968.

9) Izjava Gutića na sudu u Banja Luci februara 1947. godine.

10) Vojnoistorijski institut Beograd, Fond NDH K. 168, br. reg. 33/1.

11) »Vjesnik« — 1968. godine.

Zanimljivo je da su ustaški vrhovi već tad planirali da prvo deo »vlade«, a zatim čitavu »vladu« presele iz Zagreba u Banju Luku. Mesec dana po proglašenju NDH 10. 5. 1941. potpredsjednik vlade dr Osman Kulenović, u pratnji »ravnatelja ureda potpredsjedništva vlade« Munira Sabinovića i »osobnog tajnika« Hikmeta Kučkulića, »te prvog ustaškog roja, 1. ustaške satnije«, stiže u prvu zvaničnu »posetu« Sarajevu. Odgovarajući na pozdrav »Poglavnika povjereništva« prof. Hakije Hadžića — Osman Kulenović kaže: »... Koliko god ja Sarajevo volim kao i cijelu Bosnu i Hercegovinu, tako ih voli i cijela vlada, na čelu sa našim vrlim poglavnikom. Po njegovoj želji je odlučeno da se potpredsjedništvo vlade preseli u Banju Luku, usred naše drage Hrvatske. Iza toga doći će veterinarstvo, pa šume i rude, a možda i cijela vlada...« (»Sarajevski Novi list« — 11. 5. 1941. — NBS).

od 62 ustaše na čelu sa ustašom Dasovićem Slavkom. Ulaskom okupatora u zemlju, **JLuKatela** se naiazi u Zagrebu, pa ga je »ročelnik ustaške nadzorne siuzoe« dr Mirko Jelić pozvao i uputio u Banja Luku, Gutiću na raspoloženje. Ovaj ga dekretom br. 192/41 od 20. 4. 1941. upućuje u Prijedor.^{12'} Ova ekipa zajeano sa župnikom Kaurinovicem i još nekima, prvih dana okupacije, počmje svoju igru: terorisanje građana, učene, pljačku itd. Iznenadeni njihovim postupkom i ponašanjem pristiglih ustaša, neki građani — pretežno trgovci — naivno, počinju se žaliti. Ustaške glavešine, da bi »pokazali« da je to država sa svojim zakonima i propisima, koja ozbiljno misli da uvođi red i rad — naređuju istragu. Saslušanja su obavljena 17. 5. 1941. u B. Luci i, razume se, na tome se stalo. A sad, da bi se vidjelo o kakvoj se »vlasti« radilo u Prijedoru tih dana po okupaciji, poslužićemo se izvještajem »velikog župana« dr Gvozdića, pisanog ministru unutrašnjih poslova Artukoviću godinu dana kasnije. U tom izvještaju pod br. 691/42 stoji:

».. Nadolaze pogreške upravnih i ustaških vlasti učinjene hotimično ili iz neznanja, a izgjeaa da ovi nisu shvatili zadatak, koji su imali izvršiti na ovom teškom terenu. Predvidjela se činjenica da je Prijedor mjesto sa velikom muslimanskom većinom i da se u takvoj sredini može u interesu države voditi samo ona politika koja stvara bližu saradnju između Hrvata katoličke i muslimanske vjere... Ovaj zadatak nije provadan što se u njemu nije našao čovjek, koji bi htio i znao provesti dok su državne vlasti slale u Prijedor takve svoje predstavnike, koji po svojim nazadnim i moralnim kvalitetima nisu mogli i htjeli ovaj zadatak u život provodati...« Dovoljno je napomenuti da su u Prijedoru glavnu riječ vodili razni Česi kao Haiupe i Krejči, nadalje Strobali, svojevremeno solunski dobrovoljac, a pre nastanka nove države upisao se u njemačku narodnu skupinu, Zgaga, za vreme Jugoslavije isticao se kao Slovenac, a sada veliki Hrvat, Pinter pokršteni Židov i si___Radi malverzacija određuje se istraga, a da komedija bude još interesantnija, određen je kao organ koji imade provesti istragu njihov saučesnik dr Kolovrat. »Jednako je zlo i sa ustaškim dužnosnicima, koji takođe nisu vidjeli gdje je interes države... Najkarakterističnije je da ovi ometaju pristup muslimanima u ustaške postrojbe, a to isto čine i sa Hrvatima ... Oko onog dijela židovskih i srpskih imanja, koji su bili iseljeni, nastaje jagma i svađa...« Nadalje, ovaj ustaša govori o pokršćavanju i da je skandal načinila akcija prijelaza pravoslavaca. »Tko će više ugrabiti u svoje jato dušica bilo je glavno pitanje...« »U isto vrijeme« — kaže se na kraju ovog izvještaja Artukoviću — »organizuju se pravoslavci Knešpolja i spremaju sve za ustanak. Indirektno, njihovu akciju pomažu, nažalost, i divlje ustaše, koji ubistvima žena i djece, pljačkanjem i drugim niskim djelima gade poštenom građanstvu ustaški pokret, rušeci temelje države...«^{13'}

U ovom izvještaju Artukoviću, sem ostalog, primećuje se, što je i tačno, da ustaše u građanima Prijedora nisu mogli naći za sebe pogodne ličnosti za »provađanje« politike po ukusa ustaša, sem nekolicine otpadnika koji, eto, i sami »grešek«. Zbog toga oni dovode ljude sa strane, pa su »državne vlasti slale u Prijedor takve svoje predstavnike, koji po svojim narodnim i moralnim kvalitetima« opet ne odgovaraju. Zanimljivo je, dalje, da se već tad spominju »divlje ustaše«. Na ove, tzv. divlje ustaše svaljuje se najčešće odgovornost za zločine. Međutim, oni su vrlo revnosno, u ustaškoj uniformi i pod zakletvom svom poglavniku, činili upravo ono što je odavno upisano u program ustaškog pokreta. Ovde dr Gvozdić govoreći o zločinima prvih dana, govori o »divljim ustašama«, a evo šta kaže sam ustaša Dasović, odgovarajući na pitanje od koga je dobio nalog da ide u Prijedor, ko ga je »imenovao za zapovjednika ustaške vojske«, te gde je položio zakletvu: »...

12) Vojnoistorijski institut Beograd — K. 204, br. reg. 2/7 i K. 64, br. reg. 50/5-11.

13) Vojnoistorijski institut Beograd — K. 64, br. reg. 50/5-1.

Kao pristalica od uvijek Starčevićanske stranke odmah čim je izvršeno oslobođenje, pristupio sam u ustaše »Marčević«, gdje sam se prijavio kao dobrovoljac sa ustašama za Bosnu. Preporuku sam dobio od g. Petrovića, višeg činovnika kod g. Kvaternika koji me je predvodio lično kod g. Kvaternika... Prije svega, smo napravili prisegu, a zatim defilirali smo g. Kvaterniku na trgu... Irećeg dana upucem smo u Bosnu... Napominjem da sam već prije za svoj odred od 6/ momka u Zagrebu potpisao i izdao potvrdu za sve primljene stvari... U Volinju me pozvao puk. Čanić i naredio da idem u rrijeaor...» — kaže ovaj ustaša.¹⁴

Ko su onda redovne ustaše, ako su ovo »divlje«? Za dr Gvozdića izgleda da su to samo oni koji su došli sa Paveiicem iz Italije. A njih je bilo svega oko 200.

U Bosanskoj Dubici, u vreme ulaska njemačke vojske u grad, sreski načelnik je bio Urošević Miloš, zvani Mališa, koji je odmah pobjegao u svoje rodno mesto Caćak. Ostao je njegov pomoćnik Gojko Guzina, ali se ni on nije dugo zadržao. Međuvlašće traje desetak dana i počinje priča da će u Dubicu stići ustaše. Tad se u zgradi starog Hotela sastaje trojka da razmotri situaciju, da organizuje vlast. Io su: Varović Ivan, šef šumarske uprave, Sulejmanbeg Cerić, veleposednik i Josip Mažar, činovnik sreskog načelstva.

Prvo im je bilo da formiraju ustaški logor i da se organizuje i povede agitacija za upis u ustaše. Za logornika je određen Varović Ivan, a posle kraćeg vremena njega zamjenjuje Mažar Petar iz s. Parnica, jedan od najvećih zlikovaca u srezu. Za policijskog reterenta ta trojka određuje Nikolu Gažića, koji prima i dužnost »pobočnika logornika«. Kotarski predstojnik postaje Ante išeljan — relativno kratko vreme, a zatim Zdravko Filipović.¹⁵ Ovde treba istaći da dugogodišnji predsjednik dubičke opštine, veleposednik Avdibeg Cerić, ugledna ličnost u Dubici, ulaskom Nemaca u grad, podnosi ostavku na dužnost, a za novog predsednika se određuje Tomo Stefičić.

IZ samo mesta B. Dubice javljaju se u ustaše: Bajrić Hasan-mesar, Rakelić Ramo, Čevjan Zajko, Mišković Krešo, Mujic Ibrahim — zvani »Lugar«, Bejtović Idriz — zvani »Balega«, Vojniković Sulejman — brijač, Zulić Kasim, Berlitalo Sulejman — ovde došao posle I. sv. rata, Meho Čustić, Međedović Mumin, Mujčić Ibrahim, Mujčić Osman, Bramić Rasim — zvani »Brama«, Travančić Hasib, Travančić Đemal, Hatipović Edib, a iz okoline Dubice: Mažar Petar i Josip iz s. Parnica, Rukavina Mile, Rukavina Nikola, Lulić Ivica iz Vranovca, Rukavina Mile iz Klanca, Jurković Marko iz Jošika, Luketić Ivan iz dubičkog polja, Madžar Mato iz Parnica, Džafraan Stipe, Pavlić Mile iz Maglajca, Šporčić Marko iz Jošika, Krpan Mičo sa Hadžibajira, Gažić Nikola rodom iz Hercegovine, neposredno pred rat došao u B. Dubicu — jedan od najvećih ustaških zločinaca. Ljutić Hilmija — rodom iz Hercegovine, Luketić Pero, Hodak Ivan, Hodak Jure iz Bjelajca, Perković Jovo, Luketić Ante iz s. Maglajaca i Malić Ante, predratni žandar u Sretlijama.¹⁶

U Bosanskom Novom vlast formira Viktor Gutić na povratku iz Bihaća u Banju Luku. Pošto je ustaša bilo samo nekolicina, kao što su Jure Knežević, advokat i Ahmet Kalenderac, onda je i ovamo upućeno 60-tak ustaša da im pomognu u držanju »reda«. Oni su drskim držanjem i izgledom (govorilo se da su to ustaški emigranti) izazivali strah u gradu. Tih prvih dana svaki dan su dolazile njemačke patrole da pretražuju domove tražeći oružje. Zatvoreno je oko 50 taoca Srba iz grada i sela. Svakog jutra i večeri svi su građani morali stajati u stavu mirno, ako bi se zatekli pri dizanju ili spuštanju nemačke zastave ispred nemačke komande (bivše sresko načelstvo).

14) Vojnoistorijski institut Beograd K. 204, br. reg. 2/7-13.

15) Ante Seljan, je prema priči Filipovića, »radio malverzacije u svoju korist, koju do danas nije niko ispitivao«, a premešten je u Zagreb u Ministarstvo unutrašnjih poslova »kao zaslužan čovjek... (Vojnoistorijski institut Beograd — k. 169, br. reg. 27/6-1).

16) Na osnovu prikupljenih podataka Mirka Pekića, Borka Arsenica i Bore Gačeše, a naknadno proverenih i dopunjenih preko opštinskih komiteta SKJ B. Dubice.

»Neki domaći izrodi počinju oblačiti ustaške uniforme. Bili su to sve sami probisvijeti i problematični ljudi koji su se prihvatili puške i kame. Tačno je poznato u B. Novom da su ustaše bili najgori društveni ološ. Pokušaj formiranja ustaške omladine u B. Novom već posle nekoliko dana doživljava potpun fijasko.«.¹⁷

Interesantni su izvještaji nekog Dizdarevića (u Bihaću se predstavio kao Ahmet Dizdarević), navodno od glavnog ustaškog stana zadužen »za zaštitu radničke ustaške mladeži«. On piše o političkim prilikama u Prijedoru, Bosanskom Novom i Bihaću, čudi se zašto građani ne otpozdravljaju sa »spremni«, on je već tada iznenađen i uplašen za NDH i poglavnika, optužuje i traži intervenciju, svugde i na svakom mestu vidi ustaškog neprijatelja. Za njega je protivnik ustaške Hrvatske i kotarski predstojnik u B. Novom Ditrih, koji je nešto kasnije došao na tu dužnost.¹⁸

U Kozarcu glavnu reč vode Husein Mujagić, Jozo Šumaher i Meho Glamčanin, iako je Adem Balić postavljen za opštinskog načelnika. Pored ovih su i Hrustović Hasan, Bešić Mujo, Mehmedagić Ibro, Husein Melkić.

Slično stanje je već prvih dana u B. Gradiškoj, Dobrljinu i Kostajnici.¹⁹

Prvi »upravitelj kotarske ispostave« u B. Kostajnici je Muratbegović Husein, učitelj. On je upućen nešto kasnije za logornika »za kotareve B. Novi i B. Krupa«, a dotadašnji ustaški povjerenik u Hrv. Kostajnici dolazi na njegovo mesto.²⁰

Nažalost, nema sređenih podataka o broju domaćih ustaša sa terena Kozare. Međutim, na osnovu izvještaja neprijatelja iz 1941, može se doći do približne procene, ali, svakako ne do tačnog podatka. Tako, prema zadnjem popisu stanovništva 1931, Kozara, tj. bivši srezovi: prijedorski, bosanskodubički, bosanskogradiški, pretežan deo B. Novog i deo banjalučkog ima ukupno 199.289 stanovnika,²¹ od kojih 32.613 Muslimana i 25.651 Hrvat i od ovih ustaški vrhovi su očekivali odziv za upis u ustaške formacije. Bez obzira na sve mere koje su preduzimali, odziv je bio za njih neočekivano slab. Tako, npr., u Prijedoru od 4.536 Muslimana i Hrvata (taj je broj pred rat sigurno bio veći) u ustaše se prijavilo oko 30 lica ili oko 0,65% tog dela stanovništva. Ukupno, na terenu Kozare to iznosi negde 0,5–1% od broja Muslimana i Hrvata. Ovdje nisu uračunate sve kategorije saradnika okupatora (agenti, doušnici itd.), niti činovnički aparat, kao kotarski predstojnici, opštinski načelnici itd, koji su, takođe, na ovaj ili onaj način (sem izuzetaka) pomagali ustaški pokret.

Verovatno su ustaše u Zagrebu pravili analizu ove pojave, pa su preduzimali mere u dva pravca. Prvo, trebalo je pojačati propagandu za upis u ustaše, a nešto kasnije, i za dobrovoljce na Istočni front. Inače, sa svirepošću ove šačice domaćih ustaša ustaško rukovodstvo moglo je da bude potpuno zadovoljno. Pošto su i oni, koji su se prijavili i obukli ustaške uniforme, bili od svoje okoline i komšija prezreni i odbačeni, kao izrodi, pojavljuje se jedna knjižica u izdanju »Promidžbenog ureda« u kojoj se na jednom mestu kaže: »...1 prvi kršćani su proganjeni i mučeni. I njih je bilo malo, i oni su vjerovali u Boga i pobjedili. Ustaše je u njihovoj teškoj borbi vodio i vodi primer poglavnika ...« »Tko danas nije ustaša, nije dobar Hrvat... Ustaštvo i hrvatstvo jedno je isto ...«²²

17) Kapetanović – Obućina: »Političke i ekonomske prilike na bosansko-novskom srezu« luni 1935, luli 1941.

18) Vojnoistorijski institut Beograd k. 114 b, br. reg. 1/4-4.

19) U jednom izveštaju Josipa Turkalja, člana ustaškog redarstva iz Banja Luke za kozarsko predstojništvo iz B. Gradiške se kaže da je »čovjek povjerljiv i može mu se vjerovati ...« (Vojnoistorijski institut Beograd k. 169, br. reg. 27/6-1).

20) Vojnoistorijski Institut Beograd – k. 202, br. reg. 14/23.

21) Pekić – Curguz: Bitka na Kozari, Nacionalni park »Kozara« Prijedor.

22) »Državni izvještajni i promidžbeni ured« Zagreb – NBS.

Druga mera, koju su ustaški vrhovi morali preduzimati da bi »učvrstili« vlast dobijenu oa okupatora, je slanje u pomoć mestima oko Kozare i drugih jedinica — domobranskih ili »elitnih« ustaških. Ali, ni to ne koristi.

» ... Došla je redovita vojska. No ni tu, nažalost, nije bilo bolje... Nisu pomagali ni pritužbe vojnim zapovjednicima...«, piše upravitelj kotarske ispostave iz B. Kostajnice.²³⁾

U maju i junu 1941. počeli su zločini i masakri nepoznati u novijoj istoriji.

U selu Hadžibajiru kod B. Dubice pale su prve nevine žrtve u junu 1941. U ovom selu ustaše su pobile: Iliju Priču 65 god. star, Simu Kostića 60, Zorku Delić 16, Jovanku Priču 16 i Milana Delića 57 godina. Ubili su u kući, a kuću zapalili. Počeli su sa starcima i decom od 12 — 16 godina.

Tih dana u Moštanici uhvatili su kaluđera Dušana Damaskijevića i prvo obrijali, Branka Bosanca, učitelja, njegovu ženu i dva sina odveli su u Jasenovac i tamo pobili. Iz sela Sključana 12. 6. 1941. pohvatali su, odveli u Dubicu i tamo pobili: Dobrić Miloša i njegovog sina Vladu, tri sina Milana Marića (Svetka, Vojka i Radu), Januz Mirka i Januz Bogoljuba — dete od 13 godina i Banović Milana — dete od 15 godina. U Furdama su ubili istog dana: Radeka Radu i sina mu Đuru, Dragoju Bubeka, a u selu Bjelajcima Šipka Panu. U selu Koturovima, takođe istog dana, odvedeni su u Dubicu i tamo ubijeni Kotur Pero i njegov sin Mirko.

Osim ovih, ustaše su tih dana, na obali Une, pobili još 15 lica, među kojima: Dušana Pećanca, Rajka i Miloša Kostića, Nikolu i Miloša Delića, Madena Delića, Jandru Trkulju i Jovana Priču. Prema prikupljenim podacima, ovo je delo ustaša iz Dubice: Hodak Ivana i Jure iz Bjelajaca, Lukečić Ivana i Ante iz Maglajaca i Mile Rukavine iz Klanca.²⁴⁾

U Kozarcu i okolini uhapsili su 144 lica, vezane ih doterali do željezničke stanice Kozarac i smestili u štalu dr Cvijića, odakle su u grupama otpraćeni na gubilište, na kojem su prostoru ubijeni sje kirama od izvršitelja pratilaca, kojeg usled mraka nisam mogao prepoznati, a i jer sam u onaj mah bio zbunjen« — izjavio je Ferdo Tukerić iz Kozaraca.²⁵⁾ Tad je »glavni« ustaša u Kozarcu Husein Mujagić koji je »bio divlji i činio što je htio...« (Šefik Seljić, upravitelj kotarske ispostave Kozarac).²⁶⁾

U izvještaju »Državne komisije za ispitivanje zločina okupatora i njegovih pomagača« Inv. br. 16058 doslovno se kaže:

a) »... 25. 5. 1941. ubijeni su bez sudske presude episkop Platon iz Banja Luke i poslanik Dušan Subotić iz B. Gradiške. Njihovi leševi bili su osakaćeni i iskasapijeni i kasnije, više dana, ostali ne sahranjeni,

b) U toku nekoliko dana koncem maja 1941. iz Vrbasa i Vrbanje izvučeno je 58 leševa Srba,

c) Kod Bos. Gradiške koncem maja 1941. isplivala su na kopno jedan za drugim povezani leševi, oca, majke i dvoje dece ispod 10 godina. Na vratu jednog od ovih leševa nalazila se jedna tabla sa natpisom: »Sretan put za Beograd«,

d) U toku prvih dana juna 1941. g. na raznim mestima Save isplivala su 34 leša. Svi su nosili znakove najvećih zlostavljanja i osakaćenja,

e) U Banja Luci zatvorile su njemačke vojne vlasti taoce. Jedan od ovih Boško Panić 30. 5. 1941. odveden je od jednog ustaše i ubijen bez naređenja i presude,

23) Vojnoistorijski institut Beograd — k. 202 br. reg. 14/23.

24) Podaci prikupljeni od Mirka Pečića, Borka Arsenica i Bore Gaćeše.

25) Vojnoistorijski institut Beograd — k. 202, br. reg. 14/20-6.

26) Isto.

f) 31. maja 1941. ubijena su dva daljna taoca, od kojih su jednom pret-hodno iskopane oči... «²⁷»

U jednom dokumentu kojeg je komisiji, formirana od njemačkih vojnih vlasti, podnela svojoj višoj komandi, kaže se, između ostalog: »... Zapadna Bosna. U ovom delu NDH pobuna je počela krajem jula 1941, kao reakcija na masovna klanja i ubijanja pravoslavnog življa... Jedan od duhovnih zaštit-nika svih klanja i ubijanja pravoslavnog življa, a time i samih pobuna u ovom delu NDH, je bivši veliki župan za veliku župu Krbava i Psat, Kvaternik...« Zatim se hronološki navode podaci o zločinima ustaša.

U *Bosanskom Novom*, kako se ovde kaže, počelo je sa ubijanjem oko 22. jula 1941. »Akcijom ubijanja upravljao je Cerovski, bivši ustaški šef policije u Zagrebu, a potom član Sabora. On je lično ubijao i klaao, a prema izjavi nekolicine ljudi moraju postojati i originalne fotografije ovog njego-vog ličnog klanja, dok kojih se do sada nije moglo doći...« kaže se u pomenu-tom izveštaju njemačke komisije o zločinima ustaša u B. Novom.

U zločinima ustaša u B. Novom učestvovala su ustaše iz Zagreba, »uz pomoć domaćih ustaša — taloga društva .. «²⁸'

— 2. avgusta 1941. počeo je pokolj žena i dece povremeno i odvođenje muškaraca u zatvore. Žene i djevojke su pre toga silovane, a zatim ubijane, dok su kuće do temelja opljačkane. Jedna grupa muškaraca još iste noći po-klana je u zatvorima i njihove leševe dovezli su kolima do r. Sane gde su bacani u reku, a jedna druga grupa izvedena je na most do r. Sane, poklana i bačena u reku. »Broj poklanih toga dana u B. Novom ceni se na oko 250 ljudi... «²⁹'

— 3. avgusta 1941. streljana je, a delimično poklana u blizini zatvora u gradu jedna grupa od oko 380 ljudi, dok je druga grupa od 300 poklana i ba-cena u Sanu,

— 4. 8. dovezeni su seljaci iz okolnih sela i ubijani i delimično bacani u r. Sanu, dok su ostali zakopani na jednom peščanom otoku u blizini mosta. Ova klanja i ubijanja produžavana su i dalje svakog dana, dok su mogli ljude da hvataju, ali redovno noću. Ubijanja danju bila su reda i ubijani su prven-stveno pojedinci.

U pomenutom izveštaju se govori da među najveće krvoloke mesnih ustaša u B. Novom spadaju: Velendanić, koji je lično vršio klanja nožem, Ibrahim Hrudžić, koji je — kaže se — manje klaao, ali je vršio silovanje že-na i devojaka, pa čak i dece, a bio je pravi specijalist u pljački...«, zatim Mulalić, koji je »rezaao muške polne organe živim ljudima« te ih je pune krpe znao donositi Cerovskom, pred kojim se hvalio i drugim .. «³⁰'

Klanja u Bos. Novom i okolini trajala su oko 4 nedelje, u kom je vreme-nu našlo smrt oko 4.300 — 4.500 ljudi, žena i dece.³¹

U jednom drugom dokumentu navodi se samo jedan deo žrtava stradalih tih dana u Bos. Novom: Milan Gruber, Savo i Petar Sučević, Božo Nesvanulica, Božo Vinčić, Grujo Štrbac, Dragutin Basrak, Ljuba Obradović, Simo Drobac, Niko Samac, Pero Sundac, Dušan Špirić i drugi.³²

Klanja u Prijedoru počela su 20. 7. 1941. godine. Ubijanjem ljudi ruko-vodio je katolički bogoslov Pinto. »... Ovde je upotrebljen sasvim poseban način ubijanja. Katolički bogoslov je prvi ubio jednog čovjeka na ulici iz puške — kaže se na jednom mestu u pomenutom njemačkom dokumentu, a zatim je počela serija ubijanja na ulici, u bašti, na kućnom pragu i svuda

27) Vojnoistorijski institut Beograd — k. 312, br. reg. 58/1-1, aprila 1941. u ustaškim novinama *Hrvatska kraji-na* — izašla je vest da je „Dušan Mačić imenovan povjerenikom banjalučke eparhije namjesto dosadašnjeg episkopa g. Platona, koji je“, kaže se u ovom saopštenju, „Srbijanac, te koji s toga mora napustiti hrvatsku teritoriju . . .“ Mačić se, međutim, zahvalio na tome i odbio je da primi tu dužnost.

28) Vojnoistorijski institut Beograd — k. 312, br. reg. 56/1-11.

29) Vojnoistorijski institut Beograd — k. 312, br. reg. 56/1-11.

30) Vojnoistorijski institut Beograd — k. 312, br. reg. 56/1-11.

31) Isto.

32) Vojnoistorijski institut Beograd — k. 312, br. reg. 17/1-2.

gde su se pravoslavci tog momenta zatekli. Najveći broj pravoslavaca ubijen je, a kasnije poklan, u neposrednoj blizini Prijedora. Žrtve su zakopane u razne rupe...« »U okolini Prijedora«, nastavlja se u ovom dokumentu, »dovoženi su seljaci kamionima, gde su zatim ubijani i klani. Ljudima su vezane ruke na leđa, a klanja su vršena sa prednje strane. Klanja sa zadnje strane vršena su samo nad nekim pojedincima, što je zavisilo od silnika, koji je klanje vršio... Pored domaćih ustaša, ovde je uzelo učešća u klanju i nešto ustaša iz Hercegovine... Broj žrtava u Prijedoru i njegovoj okolini u toku klanja, koje je trajalo oko 13 dana, ceni se na oko 1500 ljudi (pored drugih grupa po selima)« zaključuje se u pomenutom njemačkom dokumentu.

Prema dokumentu, koji je pronađen u arhivi izbegličke vlade u Londonu, a koji je u vidu memoranduma pisan nemačkom generalu Dankelmanu — vrhovnom vojnom zapovedniku u Srbiji, u prijedorskom srezu »broj ubijenih penje se na nekoliko hiljada«. U samom Prijedoru, kako se u ovom dokumentu kaže, »Ubijeno je tih dana preko hiljadu građana, žena i dece.« Navode se samo neka imena: Pero Radetić, Milovan Radetić, Šimo Boronja, Milan Vujasinović, Simo Vujasinović, Pero Obradović, Ostoja Žigić, Drago Bojanić, Sima Glamočanin, Dušan Kovačević, Mile Brodar, Dušan Grbanović, Ljubo Stanojević, Vid Plemić, Milutin Dijović, Stanko Radonić, Pero Ražem, Mićo Mika, Luka, i Košta Medići, Branko Hrnjak, dva brata Stevića, Ostoja Majkić, Milorad Ljubišić, Košta Ljubišić, Stevo i Boško Haran, Mićo i Lazo Vukojević, dva brata Čanka, Obrad Savić, Stevan Mijatović, Blažo Rodić, Nikola Stupar, Lazo Đamić, Mirko Žikić, Krsto Srđić, Pristof Gatović, Braco Čađo, Jovica Arambašić, Branko Baškot, Braco Banović, žene Persa čanak, Vukojević, te deca Braco Grujić 12 godina, Damjanović, sin Radin 14 godina, Niko Despot 12 godina, Milan Bilbija 12 godina i dva šegrta nepoznatog imena. U Prijedoru, na Urijama, ubijeno je odjednom 400 seljaka, koji su dovedeni iz sela (31..7. i 1. 8. 1941.) danju i noću. U srezu Prijedor ubijeno je oko 5000 ljudi, žena i dece. Istu sudbinu imali su srezovi B. Novi i B. Dubica.«³³

U pomenutom dokumentu, odnosno memorandumu, u njegovom uvodnom delu, kaže se: »... Odnosi se na vreme do 8. 8. 1941.... Hajka na Srbe dobila je karakter potpunog istrebljenja naroda srpskog. Ministri: dr Mile Budak, Milan Žanić, Mirko Puk i stožernik Viktor Gutić natjecali su se koji će što više da nadraži narod hrvatski protiv Srba i da u njemu probudi najniže instinkte zvjerske. Ti su ministri javno izjavljivali«, kaže se u pomenutom memorandumu, »da će trećinu Srba pobiti, trećinu iseliti, a trećinu pokatoličiti i na taj način iskorijeniti preko 2,000.000 Srba iz Hrvatske ... U svim ovim nedjelima imalo je udjela i katoličko sveštenstvo .. .«³⁴

Prema jednom drugom njemačkom dokumentu, koji se u prevodu nalazi u Vojnoistorijskom institutu pod brojem k. 312, reg. 58/1-5, a koji nosi naslov: »Podaci o svirepostima Hrv. vlasti, počinjenim nad sveštenstvom i srpskim življem na teritoriji Hrv. države — po informacijama prikupljenim do 20. 7. 1941.« kaže se, između ostalog, da su pored episkopa Platona, sveštenika Subotića i Vranješevića »ubijani ljudi noću i kroz ovo vrijeme stotine Srba«, među kojima se navode samo ova imena iz Banje Luke: Nikola čurčija, trgovac »kome su iskopali oči i izvadili udove«, Boško Planić, Pero Perduv, učitelj Ljubo Srđić, Žarko Davidović, Kovačević Simo, Marjanac — narodni po-

33) Vojnoistorijski Institut Beograd — k. 312, br. reg. 17/1-2.

34) U to vreme, ustaški »Sarajevski novi list« objavio je jednu »pesmicu«, nikog drugog nego »Vrhbosanskog nadbiskupa preuzvlišenog g. dr Ivana šarića«, koja nosi naslov: »Kad sunce sja!« Kao »poeta«, šarčić piše: »Posvećeno poglavniku Dr Anti Pavetiću« —

Ja ne znam zašto mi duša
Sretna i radosna sja,
kao slavuja da sluša,
Ja ne znam zašto me volja
Odvraća od svakog zla,
Jaka mi i puno bolja,
kad sunce sja . . .«

(podvukao I. C.) (Sarajevski novi list« 13. 5. 1941. NBS).

Luke 19. 6. 1941. — « Dalje se konstatuje u ovom dokumentu da su »u nekoliko navrata vođeni Srbi iz okoline Banja Luke iz raznih banjalučkih zatvora komionima izvan grada i u masama ubijani...«

— poslanik, koji je zaklan sa protom Vranješevićem u Krupi kod Banje slanik iz Jajca, Đorđe Bolić — bilježnik iz Mrkonjić Grada, Dušan Branko-

Prva ubistva u B. Kostajnici počinjena su nad Kunićem Stankom, Stojanom Kmetom i Jajčanin Božom i Lazom, »koji su koncem juna živi razapeti zakivanjem ruku i nogu na vratima, mučeni i konačno nožem ubijeni«, kaže se u ovom njemačkom dokumentu.

U Bos. Gradiškoj prve žrtve su bile: Laza Janjetović, Mladen Kuluzović, Miladin Cijević, Stevo Nježić, Sava Bakić, Stevo čičić i Rade Banjac. Samo u selu Lovljanima ustaše su pobile 160 ljudi, prema dokumentu V. I. I. — br. 168 — reg. br. 41/1-1. Slično je bilo u selima: Miloševo Brdo, Drageljima itd.

Pokrštavanje i rušenje pravoslavnih crkava

Uporedo sa fizičkim istrebljenjem naroda, pri čemu su pravoslavni popovi bili među prvima na udaru, ustaše su pristupile i pokrštavanju, odnosno, kako su govorili, »povraćanju u katoličku vjeru«, rušenju pravoslavnih crkava, proterivanju sa ognjišta čitavih porodica itd.

Sa rušenjem pravoslavnih crkava počelo se odmah kad i sa ubijanjem, a nešto kasnije dato je »upustvo« kako postupiti sa predmetima iz tih porušenih crkava.³⁵ »Prema zakonskoj odredbi Poglavnika, te odredaba ministarstva nastave br. 24.325-41 i pov. br. 411/41«, kaže se u raspisu od 23. 8. 1941., »izvolite odrediti da se iz svih grko-istočnih crkava i crkvenih objekata vaše vel. župe prije rušenja spremi na sigurno mjesto svi pokretni crkveni predmeti, ikonostas, ikone i ostali crkveni pribor. Izaslanici ministarstva doći će radi preuzeća tokom sljedećih dana« — stoji u tom upustvu.⁵

Pavelić je 3. 5. 1941. izdao »zakonsku odredbu o prijelazu sa jedne vjere u drugu«. »Ministar za bogoštovanje i nastavu« Mile Budak uputio je tu Pavelićevu odredbu svim biskupskim sedištima. U raspisu Budaka moli se »Preuzvišeni Ordinarijat, da bi u povjerljivoj formi obavijestio sve župske urede u pogledu primanja pravoslavnih u katoličku crkvu...« »Intencije su Hrv. vlade«, kaže se u raspisu Budaka, »da se u katoličku crkvu ne primaju pravoslavni popovi, učitelji, zatim opće intelegencija i napokon bogati sloj trgovaca, obrtnika i seljaka radi kasnijih eventualnih odredaba s obzirom na njih, da se ne bi izvrgavala neugodnostima vjera i ugled katolicizma... Niže i siromašno pučanstvo dopušteno je primati uz prethodnu pouku u katoličkim istinama...« Episkopat je dalje dobio sugestiju da ne prima prelaznike koji bi u strahu pred smrću hteli postati katolici.

Da bi rad na istrebljenju Srba i Jevreja poprimio odgovarajući sistem, u tzv. Državnom ravnateljstvu za ponovu osnovan je specijalni »vjerski odsjek«, na čijem je čelu sveštenik Dionizije Juričev, ustaški oficir. Iz tog oteška izišao je i plan o prekrštavanju, tu su se izrađivale direktive itd.

Taj sveštenik, ustaša u Stazi, kaže i ovo:

»... U ovoj zemlji ne može nitko da živi osim Hrvata, jer ovo je zemlja Hrvatska, a tko neće da se pokrsti, mi znademo kuda ćemo s njime ... Danas nije grehota ubiti ni malo dijete od 7 godina koje smeta našem ustaškom

35) Na terenu B. Dubice, npr., porušene su crkve u: Draksenlću, Gradini Donjoj, Gunjevcima, Pucarima, Vlaškovicima, D. Jelovcu, Breklnjtu, Knežictu, Bačvanima, a manastir Moštanica za vreme ofanzive na Kozaru pretvoren je u konjušnicu.

36) Vojnoistorijski Institut Beograd — k. 179, br. reg. 51/1-1. Opštinski poglavar u B. Kostajnici pod br. t. 163/41 izveštava da je »za sada nemoguće zvona sa crkvi koje se nalaze u selima ove općine skinuti . . . Iz razloga što se već dvije noći živi u stalnoj pripravnosti od napada četničko-komunistskih bandi . . .« (V. I. I. Beograd, k. 203, br. reg. 2/2-3).

porijeklu... Nemojte misliti što sam ja u svećeničkoj odori, pa ne mogu, kada je potrebno, uzeti strojnicu u svoje ruke i da tamanim sve do kolijevke, sve ono što je protiv ustaške države i vlasti...»³⁷

Nema se tačnih i potpunih podataka o tome koliko je lica na Kozari prešlo u katoličku veru — što nije ni bitno u razmatranju ovog pitanja. U Banjoj Luci, npr., prvih meseci NDH pa do marta 1942. bilo je oko 170 lica koja su primila katoličku veru i potpisala zapisnik u prisustvu dva svedoka, a na osnovu prethodnog odobrenja ustaškog logora.³⁸

Na svakom formularu zapisnika otkucana je sledeća izjava, koju su potpisivali i svedoci: »... Izjavljujem da posve slobodno, bez ičijeg nagovaranja ili pretnje i iz unutrašnjeg uvjerenja da jedino sigurno u katoličkoj crkvi mogu spasiti svoju neumrlu dušu i zato želim pristupiti u krilo katoličke crkve...«

Ustaše su, razume se, bili svesni toga da taj prelaz u katoličku veru nije »posve slobodno, bez ičijeg nagovaranja ili pretnje i iz unutarnjeg uvjerenja...« — kako stoji u ovim izjavama o prelazu u katoličku veru, nego obratno. Zapovjedništvo II, domobranskog zbora br. 1069 od 5. 2. 1942. piše Glavnom stožeru: »... Njihovi prijelazi na katoličku vjeru (ovo poglavito vrijeđi za grko-istočnjake južno od Save) mogu se jedino smatrati kao pokušaj da budu zaštićeni od naših vlasti i da spasu svoju imovinu. Pored već ranije dostavljenog izvješća o njihovoj neiskrenosti u pogledu prijelaza na rimokatoličku vjeru, primljeno je sada i izvješće kotarske oblasti, B. Gradiška br. 404/41 od 31. 12. 1941. iz koje se vidi da su u općini Orahovo skoro svi grko-istočnjaci prije kratkog vremena najavili prijelaz na rimokatoličku vjeru. Međutim, kad je iz Orahove otišla naša vojska — kaže se u izvještaju II dom. zbora, oni su bili prvi koji su o tome obavijestili pobunjenike — partizane i najsrdačnije ih dočekali...«³⁹

Iz mnogo ustaških dokumenata se vidi kakva je sve lakrdija pravljena sa pokrštavanjem pravoslavaca, a i to da u zverstvima prema stanovništvu nije bilo razlike da li je neko, pod pritiskom, prešao u katoličku ili muslimansku veru ili nije. U Bos. Dubici i okolnim selima, npr. 29. 5. 1942. »pokupljeni su bez razlike svi pravoslavni, pa i pokršteni« od ustaša iz Jasenovca... Odvedeni su uglavnom stariji ljudi, žene i djeca«, piše kot. oblast B. Dubica pod taj. br. 266/42 i zaključuje: »... Odvedeni su i pokršteni i to nakon zakonske odredbe o Hrv. pravoslavnoj crkvi, a poznato je šta se događa sa imovinom. Ustaše pljačkaju i vlast ne može ništa...«⁴⁰ U ovome se govori i u izvještaju »Velike župe Sana i Luka« pod taj. br. 36/42 uz napomenu da »su pohvatani svi oni koji su prešli na rimokatoličku vjeru, kao i državni činovnici i prelaznici i deportovani nepoznato kuda...«

Prvog juna 1942. g. stigla je u Bos. Dubicu I ustaška pukovnija (tzv. »crna legija«) iz Sarajeva, a noću 3/4 VI stigle su i dve ustaške satnije iz Jasenovca. »Ustaše su«, kaže se u jednom izvještaju »zaposjele sve kuće i stanove pravoslavaca i prelaznika i otpremljenih iz B. Dubice i sve stvari koje su se po kućama nalazile, a mogle su se odnijeti, odnešene su od navedenih momaka... Iz gostiona i trgovina pravoslavaca sve je piće i vrijednije stvari odnešeno...« Pošto su sve pljačkali što su mogli, ustaše su 5. 6. napustile Dubicu.⁴¹

37) Vojnoistorijski institut Beograd — k. 171, br. reg. 34/7-2, k. 87, br. reg. 6/37-1 I IRP — Zgb »Prilog za proučavanje historije NDH« — 1963. g.

38) V. I. I. Beograd — k. 169, Fascikla 2 i 3 I k. 204, br. reg. 6, 7, prema nekim podacima iz 1942. pokršteno je u NDH oko 100.000 pravoslavaca. »Prevedeno je tek 100.000, a moglo je 400.000... Nije ih se htjelo primati bez temeljite pripreme...« pisao je predstavnik NDH pri Vatikanu Rušinovič »ministru« Lorkovlću, a u vezi njegovog razgovora (i odgovora) u Vatikanu po ovom pitanju.

39) Vojnoistorijski institut Beograd, k. 76, br. reg. 13/1-2.

40) Vojnoistorijski institut Beograd, k. 196, br. reg. 18/2-1.

41) SviAvcfci V. 76, dt. -reg. Vi)1-1. Vie moga "ft m. 's' v' S. "MoVA napali I kotarsku oblast. »Predstojnik Fliltpovlć Je ranjen, a ured polupan...« (V. 1. 1. Beograd, k. 5, br. reg. 20/1-14).

Pavelićevi planovi o »raselbi i naselbi« počeli su se ostvarivati vrlo brzo po stvaranju NDH. Viktor Gutić je bio revnosniji i od Pavelića. Od je već polovinom aprila 1941. doneo naredbu po kojoj »u roku od pet dana imaju bezuslovno napustiti teritoriju Hrvatske Države sva lica rodom i porijeklom iz krajeva bivše Srbije i Crne Gore, bez obzira da li su u javnoj ili privatnoj službi..«^{42'}

»Državno ravnateljstvo za plan i ponovu« pod br. 16/41 tek 24. 6. 1941. donosi »Upute za iseljavanje«. Dotad Gutić se i sam »snalazio«. Istog dana doneseno je i uputstvo o »Popisu pokretne i nepokretne imovine, ispražnjenih posjeda, trgovina, industrija, obrta, te kuća iseljenih i nestalih Srba.« Prema ovom upustvu »... cjelokupni posjedi, trgovine, obrti, industrije, te pokretna i nepokretna imovina nestalih i već iseljenih Srba, kao i oni koji će se još iseliti, postali su zakonskom odredbom Poglavnika vlasništvo NDH... i sa tom imovinom raspolaže »Ravnateljstvo za ponovu..«^{43'} a radi »jednoličnog postupka u tim predmetima«. Eugen Kvaternik je propisao da »sav trošak upravnog postupka kao i uzimanje svjetloписа dotične osobe pada na teret osobe koja se ima uputiti u logor..«^{44'} Ipak, a da bi bio još revnosniji čak i od Gutića, kotarski predstojnik u B. Luci izdaje »Zapovjed« pod tajno br. 73/41 od 10. jula 1941. da se »iseljenik i obitelj ima spremiti za put u roku od 30 minuta ..«^{45'}

Zanimljivo je da je Pavelić, posle već izvršenih zločina pre ustanka na Kozari (napred navedeni zločini su prve žrtve i na osnovu njemačko-ustaških dokumenata), posle donesanih »zakonskih odredbi« i upustava o pokrštaivanju, raseljavanju, oduzimanju, odnosno pljački imovine već proteranih Srba i Jevreja — doneo, mesec dana pre ustanka »izvanrednu zakonsku odredbu i zapovjed« 26. 6. 1941. sledećeg sadržaja:

»... Povodom glasina, da bi dne 28. ov. mj. imali usljediti tobožnji progoni protiv jednom dijelu pučanstva, određujem da će svatko tko takve glasine širi, biti stavljen pred prijeki sud.

Podjedno određujem da će isto tako biti stavljen pred prijeki sud, svatko, tko bi uopće bilo kada izvršio bilo kakvo nasilje nad životom ili nad imovinom bilo koga državljanina ili pripadnika NDH. Nadalje određujem da su svi dužnostnici ustaških organizacija i svi zapovjednici i podzapovjednici, ustaške vojnice, odgovorni za svaki izgred, koji bi se u gore rečenom smislu dogodio.«^{46'} Ovome je svaki komentar suvišan.

Ali već od prvih dana postojanja NDH, a naročito od jula 1941. ustaše nailaze na nesavladive teškoće i probleme u sprovođenju davno utvrđenih planova. Ustanak naroda Kozare pod rukovodstvom Komunističke partije, organizovana borba vođena pod parolom bratstva i jedinstva, brzo oslobođenje gotovo svih sela Kozare — zakrčilo je puteve u sprovođenju okupatorsko-ustaške politike.

Kratko vreme po dizanju ustanka, zarobljenim domobranima prilikom napada partizana na s. Draksenić, predato je pismo sa potpisom »Štab narodno oslob. vojske za Kozaru«, u kojem se kaže: » ... Još prije narodnog

JB .. earrik« 22. 4. 1968.

C • Beograd, k. 170, br. reg. 17/12-2.
k. 172, br. reg. 2/1-1.

tz 3eccrad Šc 171. br. reg. 3/13-1.

* Jed « 170, br. reg. 1/1-1. Ova je odredba, po naređenju ministra Artukovića, morala tri dana se objavljuje u svim sredstvima informisanja »Ova se odredba ima nadalje plakati -na u cijeloj Hrvatskoj-, naređuje Artuković.

ustanka ustaški zulumi bili su nepodnošljivi. Vlast je pala u ruke zloglasnom ustaškom satniku Dasoviću Slavku, razbojniku sa američkih ulica, advokatu Mariju Lukatelju, Hanjšu i Pudiću. Pod vlašću ovih zlikovaca život ni jednom čovjeku, ni ženi, ni djetetu nije bio više siguran. Počela su strašna noćna gonjenja... Kada su ustaše na čelu sa poznatim lopovima i kradljivcima pošli opet u sela da ubijaju, pljačkaju i pale, seljački borci zabranili su ovim zlikovcima ulazak u sela«, kaže se u zaključku ovog pisma.^{47'}

Ustaške vlasti od prvog dana ustanka na Kozari bili su svesni njegove širine, a i toga da su na čelu ustanka komunisti. Predlažu se akcije čišćenja, povlačenje ustaških jedinica iz ovih krajeva da bi se »suzbilo nezadovoljstvo naroda«, a zatim još monstruozniji zločini kao sredstvo zastrašivanja. Telefonski i telefonski pozivi za pomoć, izvještaji nižih komandi, puni su strahovanja za daljnji razvoj događaja i za sudbinu NDH. Jedan od komandnata, Neuberger iz Kostajnice, npr., javlja 5. 8. 1941. u 3,15 časova: »... Izvješćen sad da se narod na lijevoj obali r. Une, u okolici Kostajnice, diže na ustanak... Pučanstvo napušta sela i biježi u šume. Cetnici napadaju sa zapada... Predlaže se da se ne šalju ustaše, jer se time stvara veće nezadovoljstvo i širi ustanak ..«^{48''}

»... Među pobunjenicima nalazi se i nekoliko intelektualaca, kao 3 učitelja, sveštenikov sin i nekoliko uglednih trgovaca iz B. Dubice i okolice. Sva njihova imena poznata su ovdašnjim vlastima, među kojima ima i od ranije poznatih komunista... Glavno žarište je u Knešpolju... Jedini je način jakim snagama preduzeti temeljito čišćenje. Druge metode ovde neće dovesti do rezultata, jer je ovaj kraj od ranije »poznat i u tom pogledu nepopravljiv i pored toga uvijek ponosni...« kaže se u izvještaju od 1. 8. 1941. 4. satnije lakog pružnog odjela Hrv. legije »zapovjedništvu cjelokupne kopnene vojske«.^{49'}

Kotarsko predstojništvo u B. Dubici konstatuje »neobično živo prikupljanje četnika u ovom kotaru«, a zatim da neće moći odgovoriti za sigurnost kotara, ako ne stigne još jedna satnija,^{50'} dok general-poručnik Marić »glavar glavnog stožera« u jednom izvještaju zaključuje: »... Sve ovo ukazuje na mogućnost jače akcije u napred navedenom prostoru, naročito u pravcu B. Dubica i B. Novi...«^{51'}

Već krajem jula izvoz rudače iz Prijedora i Ljubije je onemogućen. Onesposobljen je saobraćaj na pruzi Prijedor — Sunja. O tome izveštava »Ministarstvo unutrašnjih poslova pod br. 146/41 od 4. 8. 1941. u 13,50. U ovom dopisu se kaže da »njemačko poslanstvo ističe prijeku potrebu da se u interesu njemačke ratne industrije onaj dio pruge koji vodi do spomenutih rudnika osigura...«

Ustaške vlasti su strahovale od mogućnosti napada partizana i na Banju Luku. Ustaško redarstvo je taj napad sa sigurnošću očekivalo, pa u dopisu »zapovjedništva XIX jurišne satnije« u B. Luci pod brojem tajno 48/41 naređuje »da se provede pripremno stanje u vremenskom razdoblju od 8 do 11 rujna« što je i učinjeno, sudeći prema izvještaju Glavnog stožera ustaške vojske od 24. 9. 1941.^{52'}

Zanimljive su konstatacije i ocene nekih ustaško-domobranskih štabova iz tog vremena o aktivnosti komunista i radu bivših političkih stranaka na terenu Bosanske krajine. Tako, zapovjedništvo 3. Hrv. oružničke pukovnije u

47) V. I. I. Beograd, reg. br. 32/14-2.

48) V. I. I. Beograd, k. 1, reg. br. 5/2-1.

49) V. I. I. Beograd, k. 1, reg. br. 5/2-1.

50) V. I. I. Beograd, k. 2, br. reg. 15/1-7.

51) V. I. I. Beograd, k. 3, br. reg. 1/1-1. Radi ovog, upućuju se pojačanja: u B. Dubicu jednu satniju, Kostajnicu Isto, u Volinju se već nalazi ledna satnija i 84 avijatičara. u Dobrljnu Jedna satnija, u B. Novom 2 voda 5-te satnije, 2. bojnice, 11-tog puka, ojačani sa vodom leglonarnog zdruga, a sledeća satnija se prikupljala. U Blagaj su stigla dva voda tzv. Bosanske satnije itd.

52) V. I. I. Beograd, k. 169, br. reg. 36/6-1 i br. reg. 36/6-2.

izvještaju taj. br. 240 od 8. 8. 1941. kaže da se »Rad bivših političkih strana-ka kao i drugih ilegalnih organizacija ne oseća, osim komunista, koji su, ka-žu, u poslednje vrijeme od kako se vodi rat između Njemačke i Sovj. Rusije u znatnoj mjeri digli glave... Srbi u posljednjih 10 dana su oživjeli«, kaže se u ovom izvještaju, »obzirom na pobunjeničku akciju četnika i komunista na ovom području...«"

Razvojem i narastanjem ustanka na Kozari, ustaškim vlastima se ispre-čio i novi problem. To je »problem« Muslimana u koje ustaše u velikoj veći-ni nisu više sigurni kao što su računali. Uz ovo, otpor hrvatskog življa ustaškoj politici izazivao je paniku u njihovim redovima. Oni postaju još krvoločniji, predlažu još monstruoznije planove. Karakteristično je u ovom pogledu pis-mo Tome Lukića, kotarskog činovnika u Prijedoru, koji Andriji Artuković predlaže 13. 1. 1942. godine:

»1. da se počne sa temeljitim preseljavanjem svega pravoslavnog življa bez obzira je li prešlo u katoličku ili muslimansku vjeru ili nije i to muške (sve odrasle) u posebne koncentracione, a ženske u posebne logore, osobito iz krajeva koji su u vezi sa planinskim i po četnicima zauzetim sklopovima kako im u buduću neće pružiti utočišta i pružati pomoć u prehrani.

2. da se za svakog ubijenog našeg vojnika ili inog građana pripadnika rimokatoličke vjere ili muslimanske ubije 20 do 30 pravoslavaca iz logora, ako se u roku od 10 dana ne nađe krivac ili počinitelj zločina.

3. da se za svaku, pa i najmanju zlobno počinjenu štetu bilo na državnim željeznicama bilo na drugim ustanovama i stvarima, kao i na imetku Hrva-ta, dade odmah streljati opet jedan određen broj pravoslavaca iz logora,

4. da se smjesta odrede zaštitne mjere na stražarama gde vrše stražu vojnici i zaštite mostovi...,

5. da se svakog domobrana stavi pred prijeki sud, ako se bez krajnje nužde dade po četnicima zarobiti, kao što je sada počelo na veliko,

6. da se na mjesto preseljenog pučanstva nasele naši siromašni zagor-či, Primorci i Dalmatinci,

7. ...

8. da se ti pravoslavci upotrebe za javne radove do konca rata i do konca izgradnje naše NDH, a onda da se porazdjelo po selima tako da svuda bude 2/3 Hrvata, a tek 1/3 Srba, tj. nazovi Srba, koje su bivše srpske vlade odgoji-le kao slijepo oruđe, kojim će nas tući u vlastitoj kući,

9. da se odmah počne«, predlaže u zaključku ovaj ustaša iz Prijedora, »novinska navala kroz sve naše listove protiv zločina četnika i komunista kao predigra za ovaj postupak, a to da se ovaj postupak opravda pred vanjskim svijetom... kao što je to svojevremeno činio veliki Hitler, kada je htio pre-duzeti kakve mjere protiv kojeg naroda koji je neprijateljski raspoložen prema njegovu narodu ... «<>

Ovo pismo se gotovo u celini citira, ne radi toga da bi se videlo šta se sve u glavi jednog ustaše može da rodi, koliko da bi se videlo da su ovi predloži podudarni sa stvarnom politikom ustaša i njihove vlade.

Gore citirano pismo je Artuković, u svojstvu »ministra unutrašnjih pos-lova«, u prepisu uputio svim ustaškim nadleštstvima sa zahtevom da oni daju svoje mišljenje i predloge. Ustaški logor iz Prijedora, odgovarajući na ovaj zahtjev, kaže da »pošto se komunistička pobuna u ovom kraju pokazala is-ključivo srpskom — to logor sa svoje strane predlaže da treba uzimati sa po-dručja pobunjenih općina taoce grko-istočne vjere, te ih sukcesivno, posle svakog napada, streljati, jer«, kaže se, u zaključku, »cijeli ovaj kraj je za vri-jeme Jugoslavije boljševiziran, što se ima pripisati tradicionalnoj simpatiji

53) V. I. I. Beograd, tom IV, knjiga 1.

54) V. I. I. Beograd, k. 160, br. reg. 43/6.

Srba prema Rusiji...« Artuković ove predloge prihvata, uz napomenu da treba, prvo, uputiti proglas narodu da se vrati kućama, a onda pokupiti taoce i vršiti streljanja, kako se i predlaže.⁵⁵

Kom. partija objašnjava da svi Hrvati ili Muslimani nisu ustaše, nego hrvatski i muslimanski izrodi, kao što su četnici, koji partizanima pucaju u leđa i saraduju sa okupatorom, izrodi srpskog naroda. U situaciji kad su razmah ustanka i borbeni uspjesi doveli do ozbiljne zabrinutosti okupatora, kad okupator planira nove ofanzive protiv NOV-a itd, ustaše ovako »objašnjavaju« tu situaciju na terenu Kozare: «... Popušta interes za događaje na raznim ratištima... Moral i borbeni duh je u opadanju. Ovome su uzrok nesredene političke prilike, a još više ekonomske..., te uspješna promidžba naših protivnika, koja u općoj nesređenosti nalazi plodno tlo ... Predugo trajanje rata, te nesumnjivi uspjesi partizanskih odjela koji pod svojom vlašću čine veći dio područja, velo negativno djeluje na duh i otpornu a i p i r. nunođnih slojeva, tako da su u zadnje vrijeme opaža želja za nekim >i l n i M i i n n n između Hrvata — katolika i Hrvata — pravoslavaca. Ovo se već i u praksi provodi od samog pučanstva u mjestima gdje je ono pomiješano üi gdje pojedina katolička sela graniče sa pravoslavnim.. ®⁵⁶

Čitajući dokumenta ustaša ili okupatorska, potvrđuje se utisak da se ustašama žurilo da unište ono što se može uništiti, da razne naredbe, »zakonske odredbe« itd, tj. celokupno ustaško »zakonodavstvo« bude bez primera surovo. Jer, u vrijeme kad je ustaški režim proklamovao i već od početka sprovodio, totalno uništenje Srba, Jevreja i Cigana, surovo zakonodavstvo NDH imalo je za cilj uvođenje terora nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom, dok su, istovremeno, raznim demagoškim merama i zaglušujućom propagandom pokušavali ubediti Hrvate i Muslimane da su oni povlašćeni, da su tek sad dobili slobodu i da je u interesu njih samih likvidacija pravoslavlja, ne samo kao vere nego naroda kao takvog. U ostalom, i samo stvaranje NDH imalo je za cilj da se kod Hrvata stvore iluzije o oslobođenju.

»Zakonska odredba« o konc. logorima, npr., donesena je 25. 9. 1941. Poznato je, međutim, da su konc. logori osnovani i »radili« još od početka juna 1941. Ako su se u te logore do tad upućivali samo Srbi, Jevreji, komunisti Hrvati i Muslimani, donošenje, sad, 25. 9. 1941. ove odredbe, moglo je samo da znači proširenje njenog delovanja i na druge kategorije stanovništva, tj. na hrvatsko i muslimansko stanovništvo uopšte.⁵⁷

Kad se ovo i drugo iz prakse ustaškog režima ima u vidu, nije čudo da se već u 1941. pojavljuju, npr., ovakve ocene ustaša o držanju Muslimana i Hrvata na Kozari:

»... Muslimani iz grada (misli na Prijedor I. Č.) nisu baš tako siguran elemenat kako se drži... Čaršijski Muslimani nerijetko gundaju protiv vlasti i države i odmeću se u četnike i komuniste, osobito đaci..,«⁵⁸

»U gradu (misli se na B. Luku I. Č.) ima priličan broj komunista, a osobito se komunizam širi među muslimanima ..,«⁵⁹

U izveštaju »Glavnog stožera domobranstva« koji je upućen Slavku Kvaterniku avgusta 1941. kaže se da se »u ovakvim prilikama (misli na razmah ustanka na Kozari I. Č.) Hrvati — katolici i Muslimani u krajevima gde žive pomješani sa Srbima, mogu lako pokolebati, videći da ih državna vlast nije mogla momentalno svuda zaštititi. Ovakva mogućnost postoji«, kaže se u tom izveštaju, »tim više što među njima ima mnogo slavenofila i ljevičara«, pa

55) V. I. I. Beograd, k. 153, br. reg. 9/9-7.

56) V. I. I. Beograd, k. 52, br. reg. 40/1. (Izveštaj gen. Mlzlera br. 562/42 .Poglavnlkovom vojnom uredu«).

57) »Prilozi za proučavanje historije NDH« — Fikreta Butić i Ivan Jelić — I. R. P. Zagreb 1963.

58) V. I. I. Beograd, k. 76. br. reg. 5/1-2 Iz izveštaja »nadzornika pješačstva NDH«.

59) V. I. I. Beograd, k. 76, br. reg. 5/1-3.

ovako zaključuje: »Konačno, treba računati sa mentalitetom hrvatskog seljaštva, koje već godinama napajamo sporazumaškom politikom i u smislu popustljivosti...«⁶⁰⁾

Muslimani iz Prijedora, Banje Luke, Sarajeva i drugih mesta pišu koncem 1941. pisma, deklaracije i rezolucije protiv terora i zločina ustaša. Velika većina tih potpisnika kroz celo vreme rata dobro se držala i aktivno sudelovala u NOB.

Da bi se stanovništvo Prijedora, B. Dubice i drugih mesta oko Kozare smirilo, pokušava se na neki način sa njihovim distanciranjem od »pobune grko-istočnjaka«. Uporedo sa zločinima stupa u akciju čitava propagandna mašinerija, drže se govori i »tumači« da je to što se čini samo u interesu hrvatskoga naroda, da je »protiv takva protivnika dopuštena odbrana i mačem, a po potrebi i preventivna, ne čekajući čas napadaja...«, piše Ivo Guberina u »teoretskim i naučnim razmatranjima«.⁶¹⁾ Neki dr Dmndaš Stanko tih dana dolazi u Prijedor i drži govor. »... Održao sam govor«, piše on u izvještaju, »pred brojnim Muslimanima i katolicima ovog mjesta, pod nadzorom njemačkih mjerodavnih vlasti, (podvukao I. Č.). Ovo je bio melem za duše ovih potištenih ljudi, koji su doživjeli sve strahote naših dana...«⁶²⁾

Analizom razvoja događaja, koji nisu bili povoljni za NDH, Pavelić u februaru 1942. pokušava da odgovornost za zločine i teror nad narodom podeli s nekim, jer je postalo očigledno da se posledice tih zločina kao bumrang vraćaju na glave izvršilaca tih zločina. Zbog toga potreban mu je sporazum i sa četnicima. U okviru priprema za takve sporazume saziva Hrvatski državni sabor, između ostalog, sa zadatkom stvaranja »Hrvatske pravoslavne crkve«, zatim pravnog regulisanja položaja Srba, prihvatanje Srba kao »privremenih državnih pripadnika« itd.

»Hrvatska pravoslavna crkva«, po zamisli ustaša, trebalo je da održava veze između države i crkve i države i pravoslavnog stanovništva, a nacrtom »zakonske odredbe o pravnom položaju pripadnika istočne crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, status Srba se predviđa kao »privremenih državnih pripadnika« u NDH. U pomenutom nacrtu, o onima koji se ne bi odrekli svoje nacionalnosti, kaže se sledeće: »... To bi bila jedna od najlošijih kategorija državnih pripadnika sa ograničenjima u pravima i imovini. U svojim vjerskim stvarima ovakvi će se imati sami brinuti... dok ne izumru.«⁶³⁾

Nije moguće navesti sve pojedinačne, pa i grupne zločine ustaša u 1942. Zato samo ovo:

— U noći između 13. i 14. januara 1942. oko 800 ustaša iz Jasenovca, predvođeni komandantom logora Luburićem, prebacili su se preko Save u s. Gradinu. Prema s. Drakseniću toga su dana bile svega dve naše desetine dubičke i moštaničke partizanske čete. Ustaška kolona iz Jasenovca uspjela je, uz vlastite gubitke, da potisne desetinu moštaničke čete i da prodre u s. Draksenić. Tad su ustaše u crkvi s. Draksenić izvršili masakr nad 160 osoba, među kojima osmoro dece. Sem ovog, u kući Rade Grbavca ustaše su zaklale 21 osobu, u kući Nikole Grbavca 18, a u trgovini Marjana Toromana 8 lica. Silovana je 15-godišnja devojčica iz s. Građine, zatim zaklana i kuća zapaljena. Bilans zločina podivljalih ustaša tog dana u s. Draksenić je 208 poklanih i

60) V. I. I. Beograd — film 2. 8. 1941.

61) Klero-fašistička revija »Hrvatska smotra« 1943. IRP Zagreb.

62) V. I. I. Beograd, k. 87, br. reg. 3/45-4.

63) Arhiv SR Hrvatske — Fond NDH IRP Zagreb.

izbodenih. Čitavo selo je spaljeno.⁶⁴ Ovaj stravičan masakr bio je poklon Anti Paveliću za »uspešan rad Sabora«, koji je baš tih dana januara bio zakazan za 23. 2. 1942. godine.

U vreme kada su tzv. saborski odbori pripremali materijale za »sastanak Sabora« i kad je Puk spremao svoj »veliki« govor o srpskom pitanju i »pravnom regulisanju« položaja Srba u NDH, samo, dakle, 16 dana do početka predstave sa tim »Saborom« — 7. 2. 1942. »druga poglavnikova tjelesna bojna«, kojom je komandovao Josip Mišlov, a uz pratnju i asistenciju fra Vjekoslava Filipovića, izvršila je pokolj 37 rudara u rudniku Rakovac kod Banje Luke i pobili gotovo sve stanovnike sela Drakulić i Šargovac. Sledećim izvodi-ma iz izveštaja »Velikog« župana i kotarskog predstojnika iz Banje Luke ni-su potrebni komentari.

— »Veliki« župan pukovnik Aleman piše ustaškom ravnateljstvu za javni red i sigurnost:

»... Jedna satnija ustaške bojne pod zapovjedništvom natporučnika Mišlova u pratnji župnika fra Vjekoslava Filipovića dana 7. veljače 1942. u 4 sata ujutro zaposjela je rudnik Rakovac i poubijala krampom 37 radnika grko-istočnjaka. Nastavila je sa ubijanjem i sjekirom grko-istočnih muškaraca, žena i djece u selima Motike, gdje je ubijeno 715, Drakulić i Šargovac gdje je ubijeno 1500 osoba. Ubijanje završeno oko 14,00 sati. Od tada pa sve do danas ustaše prevoze hranu, stoku i pokućstvo iz kuća poubijanih u svoja skladišta. Opširno izvješće slijedi.«

— Kotarski predstojnik iz Banje Luke pod tajno br. 129/42 od 10. 2. 1942. godine, piše:

»... Poubijane su sve porodice iz oko 150 domaćinstava. Ubijeno je po prilici 1300—1500 osoba. Ubijanje je vršeno sjekirama.

Liješevi poubijanih leže okolo . . . Liješevе su razvlačili psi i svinje . . . «

— Tri dana posle ovog izveštaja — 13. 2. 1942. pod br. tajno 87/42 iz Zagreba od zapovjedništva UNS-a stiže telegram sledećeg sadržaja:

»Pobrinite se odmah za tajni pokop poubijanih Srba. Odstranite po mogućnosti odmah sve tragove.«⁶⁵

Nepun mesec dana posle ovih zločina, a u vreme kad ustaše i okupator nastavljaju zločinima po svim krajevima NDH, dolazi do prvog pokušaja sporazuma četnika i ustaša, o čemu je Pavelić razmišljao i što je planirao početkom te godine, odnosno u vreme priprema za sazivanje »Sabora«. U martu vode se razgovori sa četničkim vođama Dobroslavom Jevđevićem, Radmilom Grđićem i Novicom Kraljićem preko Talijana, krajem maja 1942. sklopljen je sporazum ustaša sa ozrenskim, trebavskim i zeničkim četničkim grupama na području severoistočne Bosne, da bi u junu ustaše sklopile sporazum sa četnikom Urošem Drenovićem za zajedničke akcije na području Prijedora, odnosno Kozare.⁶⁶ To je ulazilo u okvir priprema Nemaca i ustaša za napad na Kozaru u leto 1942. godine. U okviru tih priprema, održan je i sastanak u Opatiji Nemaca, Talijana i ustaša, na kome je bilo reći ne samo o vojnim operacijama protiv partizana Kozare nego i o merama represalija prema stanovništvu, o definitivnom raseljavanju, odvođenju u logore i uništenju naroda. Ovo se očigledno vidi iz brojnih dokumenata štaba grupe »zapadna Bosna«, po kojima je trebalo uništiti partizane, ali i čitavo područje Kozare očistiti od stanovništva .. ,«⁶⁷

I pod komandom Nemaca, ustaša u suradnji sa četnicima, što se tiče naroda Kozare, veoma pedantno su pokušali izvršiti zadatak. O tome je do danas mnogo rečeno i napisano, ali svi podaci nisu do kraja prikupljeni i sre-

64) Pekić — Čurguz: Bitka na Kozari, Nacionalni park »Kozara« Prijedor.

65) V. I. I. Beograd, k. 173, br. reg. 8/4-1, 8/4-6 i 10/4-1.

66) Dokumenti istorije KPH Zagreb, 1955 — IRP.

67) Pekić — Čurguz: Bitka na Kozari, Nacionalni park »Kozara« Prijedor.

đeni. Zna se da su neprijatelji za vreme ofanzive na Kozaru oterali u logore 68.600 ljudi, žena, od čega samo dece 23.000.⁶⁸ To je u odnosu na zadnji popis stanovništva 1931. oko 35% od ukupnog broja stanovnika Kozare, odnosno oko 50% u odnosu na broj srpskog stanovništva. Spašeno je svega 12.000 dece, odnosno približno se zna da je za vreme ofanzive stradalo 24.488 stanovnika Kozare ili oko 13% od ukupnog broja stanovnika, a po opštinama to izgleda ovako: B. Dubica — staradalo je 9.920, Gradiška — 7.248, B. Novi — 3.495, Prijedor — 2.682, Laktaši — 808, deo banjalučke i bivša opština Ivanjska — 327 stanovnika. Najstrašniju tragediju doživela su deca Kozare.

Nemoguće je ovom prilikom izneti i opisati sve slučajeve stradanja, nečuvanog masakra nad ženama, decom i starcima, ali ću citirati, kao karakterističan, samo deo izveštaja iz Prijedora, pisan posle ofanzive na Kozaru. Tu, između ostalog, stoji:

»... Izvješćuje se naslov da je potpisani sa g. Hajmom Antunom, bojnikom ... obišao sa dva seljaka selo Palančište, gde su ustaše ubijali ljude, žene i djecu... Kud smo god prošli, sve je pusto, kuće prazne, stoke nema nigdje, žito se krade i propada po ulici... Ostala zemlja sva leži, niko ništa ne sije, niti ima ko sijati, niti ima čime, jer je stoka sva otjerana, kako sitna, tako i kurpna.«

»Naišli smo«, nastavlja se u tom izveštaju iz Prijedora, koji je upućen u Zagreb, »na dva mjesta gdje su ukopali ubijene, koliko ih je ubijeno nije nam niko znao kazati tačan broj, samo su nam rekli da su rastavili na jednu stranu žene i djecu, a na drugu stranu muškarce i da su ih poubijali sjekirama i koljem. Neki vele da ih je pobijeno oko 300 osoba, a neki više.«

U jednom drugom izveštaju župske redarstvene oblasti iz Banje Luke pod tajno br. 2778, o istom slučaju, kaže se da je o slučaju masakra u s. Palančištu bila obavještena i nemačka komanda, da je na lice mesta išao neki nemački oficir sa pratnjom, pa se nastavlja: »... Poubijno je sve stanovništvo iz svih kuća do kojih su doprle ustaše... Na jednoj njivi ubijeno je i zakopano 65 lješeva žena i djece, koji su svi poklani, u tijelo im drva zabodena, žensjkima sise rezane, oči vađene... Ni jedno u toj rupi nije ubijeno iz puške... Računa se da je pobijeno oko 300 osoba..., kaže se u izveštaju iz B. Luke.⁶⁹)

Tako ili slično stradala su, za vreme ofanzive neprijatelja na Kozaru, i druga sela Kozare.

što se tiče pljačke kozarskog područja, neprijatelj je bio veoma pedantan. Rešenjem »ministra seljačkog gospodarstva« dr Joze Dumandžića 7. jula 1942. br. 706/42 formirano je »posebno povjerenstvo sa 7 službenika sa zadacima da pod nadzorom i uputama g. dr. Turine organizira prikupljanje stoke sa napuštenih i ispražnjenih posjeda na operacionom području Kozare i Prosare«, kaže se u jednom izveštaju »Vladi« u Zagreb.

Glavna sabirališta organizovana su "u B. Dubici, Jasenovcu, B. Gradiški, Banjoj Luci i Prijedoru. Po ovim mestima bili su određeni posebni činovnici »ministarstva narodnog gospodarstva«, koji su preuzimali opljačkanu stoku i ostalo. Opljačkanu stoku su razvrstavali po kategorijama i nameni. Ukupno je ovako opljačkanu i našlo se u sabiralištima 25.363 komada razne stoke. Istovremeno, na čitavom području Kozare i Prosare, tih letnjih dana 1942., opljačkanu je prema ovom izveštaju 9,839.000 kg pšenice, zobi, raži, kukuruza itd.⁷⁰

Ako se ima u vidu teško ekonomsko stanje NDH, da je prema proračunima od 1. III do 15. VIII 1942. bilo potrebno za najnužniju prehranu 15.229,5 vagona žita (kukuruza i pšenice), da je od žitarica iz žetve 1940/41

68) Dragoja Lukić: Kozarsko djetinjstvo, Nacionalni park »Kozara« Prijedor.

69) V. I. Beograd, k. 76, br. reg. 29/4-12 i k. 87, br. reg. 36/43-1.

70) Izveštaj pronašao u ustaškom arhivu Drago Lukić.

u čitavoj NDH ostalo samo 6.363 vagona, a da je manjak oko 900 vagona trebalo prikupiti otimačinom, pljačkom i pooštrenim merama u vezi sa otkupom, može se razumeti sa kakvom su se bezobzirnošću i žurbom neprijatelji okomili na sela Kozare.⁷¹⁾

Kozara se nije dala uništiti i borbe su ponovo otpočele. Posle ofanzive na Kozaru, II krajiški odred reorganizovan je u 5. KNOU brigadu, zatim je formirana: 11-ta, a 1944. i 20-ta brigada. Ubrzo su sva sela Kozare (neprijatelj je žrtao samo glavne komunikacije) bila u rukama partizana. Međutim, treba: je duže vremena da se prikupi preostali deo naroda. Dugo godina posle rait žea je tražila muža, muž ženu, deca roditelje i obratno. Ali, 25.000 t sn ^L: a od 68.000 odvedenih u logore, tek jedan deo se vra- zonšia.

k; e su nastavljene posle ofanzive, Par- r_ irganizovanju pozadine na Kozari, for- r: - — slina nešto kasnije) radi iz- li žarišta organizuje se pomoć po-

ttü a~<~;e sa ičim ili slabijim snagama i oc --- raia • gannz;mma oko Kozare drži oko xcn i i- ~ - ; pod rukovodstvom njemačkih komandi.⁷³⁾ - - - - - r ra: više bližio kraju, neprijatelj je postajao sve krvo- i - . ; :: :: s.e do definitivnog oslobođenja, značile su istovremeno r: - - ."tyiju sadizma raspojasanih i pijanih ustaša. Videvši da gubi na svim - ima ustaška vlast sumnja u svakog. Oni se i međusobno optužuju: ko- ürsE predstojnik komandanta garnizona, ovaj logornika ustaške mladeži, : Tr: if optužuju »divlje« ustaše kao jedini vinovnici zločina itd.

Čak samo mesec dana pre svog poslednjeg ispada na Kozaru, u cilju pljačke i ubijanja, neprijatelj je u Bosanskoj Dubici obesio pred džamijom nekoliko ljudi, žena i omladinki. Majke su, takođe pod pretnjom smrti, morale gledaju vešanje svojih kćerki. Obešeno je tad 13 osoba, a noću 18/19. 9. 1944. u Hrvatskoj Dubici, u tamošnjoj krečani, još 54 osobe je poklano.⁷⁴⁾

Imena stradalih u toku rata, a pogotovu onih pre ustanka, navedena su na osnovu onog što piše u okupatorsko-ustaškim dokumentima. Inače, mnogo bi prostora trebalo da se opišu svi poznati slučajevi masakra na Kozari u toku rošlog rata. Zato, neka mi se ne zameri što sad nije sve napisano i opisano, er kroz čitav rat stradalo je 34.000 žena, ljudi i dece Kozare, odnosno 17% stanovnika od ukupnog broja prema popisu iz 1931. Bivši srezovi: B. Novi :rabio je 6.126 svojih stanovnika ili 1/6, Bosanska Gradiška 10.280 žrtava fašističkog terora, a od toga samo dece 3.706, Bosanska Dubica 15.627, od čega 2034 deteta itd.⁷⁵⁾

Frankovačka šovinistička ideologija pojavljuje se još krajem prošlog i početkom ovog veka. Ustaše su ovu ideologiju pretočili u politički program krajnjeg šovinističkog bezumlja. Osnov ove i ovakve ideologije i politike bio je genocid — istrebljenje nehrvatskih naroda, prvenstveno Srba, Jevreja i Roma. Ustaški vrhovi su zajedno sa znatnim delom klera od samog početka svoje političke akcije samostalnu ustaško-hrvatsku državu zamišljali kao ka-

71) Arhiv SR Hrvatske, Fond Sabora NDH.

72) V. I. I. Beograd — film 10/492.

73) U Jednom Izveštaju 4. ustaško-domobranske brigade piše: »Na temelju operativnih 1 taktičkih naloga koje zdrug dobija od nadležnog njemačkog zapovjednika, dobio sam utisak da oni daleko više gledaju svoje pro- bitke nego naše ...« (V. I. I. Beograd, k. 112-1/126).

74) V. I. I. Beograd »London 8x 302602« — Pov. III c.

75) Dragoja Luklić: Kozarsko djetinjstvo, Nacionalni park »Kozara« Prijedor.

toličku državu. Stoga, svi oni koji nisu katolici, moraju biti, ili fizički uništeni, ili raseljeni sa svojih ognjišta, ili pokatoličeni. To se, iznimno, nije odnosilo na Muslimane čiju su ne samo etničku već i nacionalnu posebnost do kraja negirali, smatrali su ih »Hrvatima islamske vjeroispovjesti«, dok su im veru »zvanično« priznavali i Muslimane u Hrvate ubrajali samo zbog toga da i u Bosni i Hercegovini dostignu većinu u odnosu na srpsko stanovništvo.

Kao što je poznato, proglašenju ustaške države, tzv. Nezavisne Države Hrvatske, moglo se pristupiti tek po izvršenoj agresiji fašističkih sila na Jugoslaviju, odnosno po okupaciji zemlje. Pa i u takvoj situaciji ustašama je bilo veoma teško da stvore svoju državu bez snažne podrške dela Mačekove Hrvatske seljačke stranke, znatnih snaga vrhova Jugoslovenske muslimanske organizacije, kao i značajnog dela katoličkog i jednog dela klera islamske verske zajednice. Dakle, Pavelićeva država nastala je i mogla je nastati samo kao tvorevina okupatora i klerofašističkih i drugih najreakcionarnijih domaćih snaga. Vladajuću garnituru ove nazovi države, u doslovnom smislu te reči, dovela je na vlast nemačko-italijanska soldateska. Pri svemu tome valja imati na umu činjenicu da je ustaštvo u velikoj meri preuzelo i neke bitne elemente rasističke, antidemokratske, antikomunističke i antislovenske ideologije i politike Hitlerovog nacističkog fašizma. Takođe treba imati na umu činjenicu da je nemački okupator, i lično Hitler, potsticao praksu genocida u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Genocid ustaša i okupatora na Kozari, kao i u drugim krajevima tzv. NDH, počinje se ostvarivati uskoro po stvaranju te kvislinške države. Dakle, prije izbijanja opštenarodnog ustanka na Kozari i, prema tome, uzrok i povod za stravičnu zbilju genocida leže u ideologiji i političkom programu ustaštva.

Istorijska je istina da su genocid na Kozari inspirisali i organizovali ustaški vrhovi uz blagonaklonu podršku nemačkog nacističkog okupatora. Izvršioци najvećeg dela pokolja bili su ustaše sa strane, dok je ustaške uniforme na području Kozare obukao uglavnom šljama domaćih Hrvata i Muslimana — deklasirani elementi, tj. razni problematični tipovi, jednom rečju, otpadnici odbačeni od svojih komšija i okoline.

U ovom radu je iznesen samo dio dokumenata o masovnom masakru nevinih ljudi, žena i dece, a imena žrtava data su, uglavnom, na osnovu izveštaja komisije za ispitivanje ratnih zločina, izveštaja nekih nemačkih komisija i materijala koji su pronađeni u arhivi izbegličke vlade u Londonu a čuvaju se u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu.

Ono što bi se u najkraćem moglo reći da je karakteristika genocida na Kozari je sledeće:

— Čvrsta rešenost i nastojanje ustaša i okupatora da izvrše potpuno fizičko uništenje naroda, potpuno »čišćenje« ovog područja, bez obzira na tzv. politiku pokrštavanja, odnosno »preobraćanja na katoličku vjeru«.

— Krajnja svirepost i nevideni sadizam ustaša u izvršavanju genocida (ubijanje koljem, maljevima, krampovima; vađnje očiju, sečenje polnih organa i slično) o čemu govore i njihovi izvorni dokumenti.

— Kao i u drugim krajevima tzv. NDH, a na Kozari u još oštrijem formi, ustaše su od samog početka svoje vladavine, a naročito od izbijanja opštenarodnog oružanog ustanka, uporedo sa praksom genocida sprovodili najžešći teror i počinili ubistva Hrvata i Muslimana koji su u bilo kom vidu ispoljavali svoje nezadovoljstvo sa ustaškom politikom, a pogotovo, ako su bili aktivni učesnici i saradnici narodnooslobodilačkog pokreta.

Ovoj zločinačkoj politici i praksi okupatora i ustaša suprotstavila se je i na Kozari demokratska, patriotska i nacionalnooslobodilačka platforma i politika Komunističke partije Jugoslavije, tj. suprotstavio joj se moćan narodnooslobodilački ustanički pokret pod vodstvom komunista. Snagu i moć tome

širokom ustaničkom pokretu na Kozari od samog početka je dala velika i neugasiva ideja bratstva i jedinstva i ravnopravnosti Srba, Hrvata, Muslimana i drugih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Neprocenjiva je zasluga partijske organizacije na Kozari i drugih demokratskih i patriotskih snaga iz reda svih naših nacionalnosti što su ustaničke mase srpskog naroda na Kozari u najstravičnijim časovima istorije ovog kraja — u vreme nečuvenog masakra, pokazale visoku političku svest i istinsku humanost, što su jasno sagledali da ustaški zlikovci, kao sluge okupatora, nemaju ništa zajedničkog sa hrvatskim i muslimanskim narodom.

Zahvaljujući takvoj politici partijske organizacije na Kozari, NOP je poprimao sve šire razmere i, jačajući iz dana u dan, u praksi je najvidnije pokazivao nerazrušivu snagu ideje bratstva, jedinstva i ravnopravnosti. Uistinu, ustaštvo je na Kozari ostalo bez ikakve stvarne podrške Muslimana i Hrvata. Pokušaj stvaranja »Hrvatske pravoslavne crkve« početkom 1942. godine, kao i nacrt zakonske odredbe »o pravnom položaju pripadnika istočne crkve« ustašama je trebalo da posluži, pored ostalog, i kao priprema za sporazum sa četnicima u zajedničkoj borbi protiv NOP-a koji je u to vreme zahvatio i sve krajeve Hrvatske. Tom cilju trebalo je da posluži i saziv tzv. Hrvatskog državnog sabora, februara 1942. godine, a sve u okviru »nužne korekcije« nacističke politike prema Srbima u tzv. NDH zbog snažnog jačanja i razvoja NOP-a čiju su vojnu i političku snagu, po mišljenju nacističkih i njihovih ustaških slugu, pretežno sačinjavali Srbi. Svirepost pripadnika njemačkog Vermahta nad zarobljenim pripadnicima NOP-a (iako se radilo o rijetkim pojedincima) i nad nevinim narodom, nije zaostajala za ustašama upravo zbog toga što nacistima uopšte nije pošlo za rukom da, bar najmanji dio Srba sa ustaničke Kozare, prevedu na svoje i ustaške vode.